

HOGE HAKKEN, ROZE BILLEN. VAN ANTONIUSVARKENS TOT PIGS IN CYBERSPACE

Sylvie Dhaene

"Be aware of the pigs"

(Charles Dickens)

1. De tentoonstelling

'Hoge Hakken, Roze Billen' is de wel-luidende titel van de tentoonstelling die nog tot 26 november 1999 in het Museum voor Volkskunde loopt. Zoals mag blijken uit de ondertitel worden in deze tijdelijke tentoonstelling de ons welbekende roze knorrende viervoeters in de kijker gesteld. Het werd geen afzonderlijke tentoonstelling, maar een tentoonstelling geïntegreerd in de permanente volkskundige collectie. Het gehele museum wordt als decorum gebruikt en staat gedurende enkele maanden in het teken van het varken. Het varken blijkt immers alomtegenwoordig te zijn in het dagdagelijkse leven van mensen en dit niet alleen in het verleden. Hoewel het varken allengs uit ons straatbeeld is verdwenen, blijft het ook nu meer dan ooit 'in the picture', weliswaar op een manifest andere wijze dan pakweg vijftig jaar geleden. Dat er veel meer over varkens te vertellen valt dan de wijze waarop deze dieren vandaag in de actualiteit verschijnen, mag blijken uit de tentoonstelling en uit de bijhorende essaybundel.

Een tentoonstelling over varkens is meteen ook een tentoonstelling over mensen en met name over de manier waarop mensen door de tijden heen met dit dier hebben omgegaan. Vaak ver-guisd, maar evenzoveel bejubeld kent het varken een aparte plaats. Het kreeg

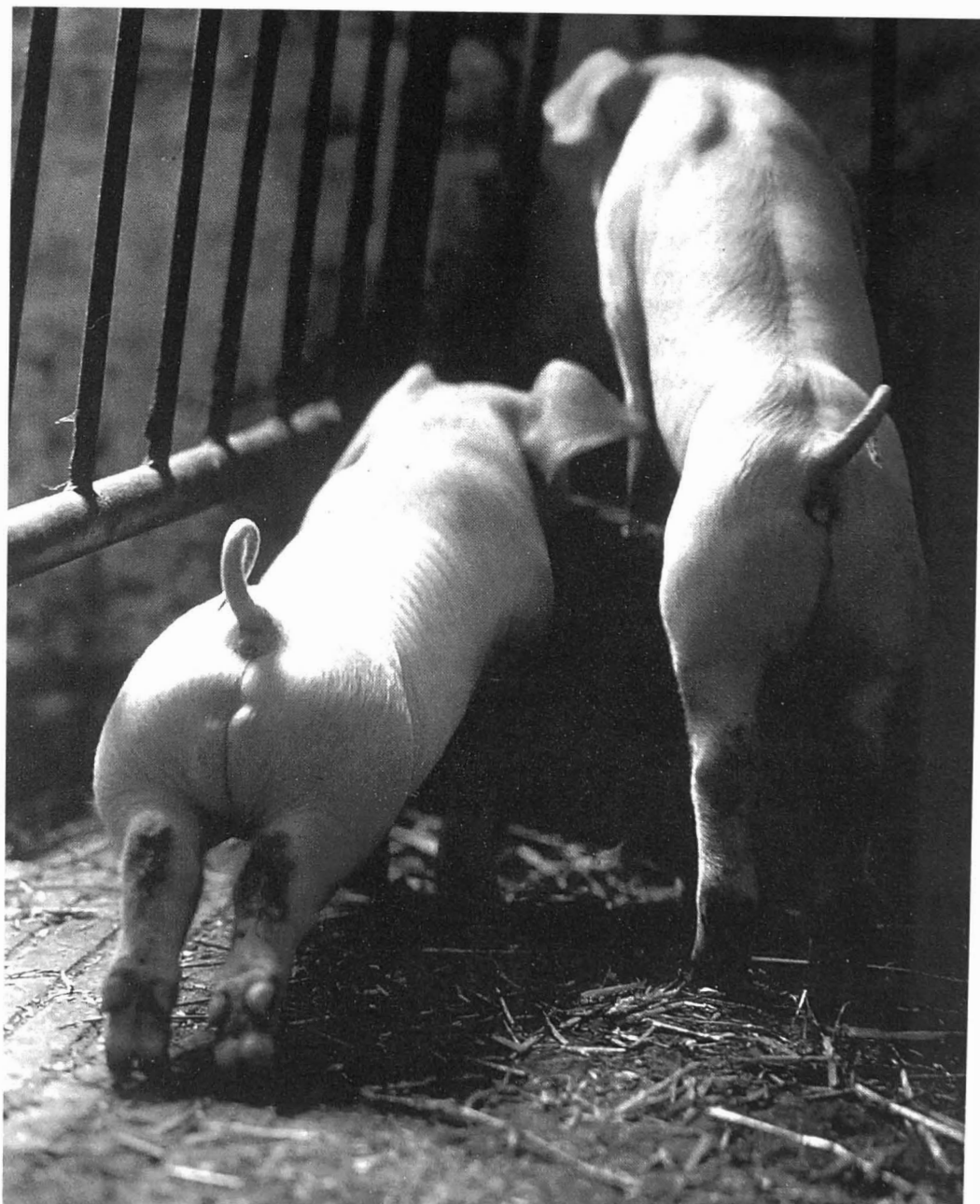
het statuut van huisdier, offerdier, voedselleverancier en heden ten dage is het zelfs verworpen tot een verzamelobject en leidt het ook een virtueel leven. Denken we maar aan de talrijke verzamelingen van varkensliefhebbers en aan de tientallen varkens die vrolijk het wereldwijde web bevolken. Aangezien volkscultuur leeft buiten de muren van het museum gingen we op zoek naar deze verzamelaars en surfden we het web af op zoek naar varkenssites. We brachten al deze varkens samen in de tentoonstelling. Antoniusvarkens, feestvarkens, spaarvarkens, marsepeinvarkens, cybervarkens en talloze andere varkens. Ze zijn er allemaal en u kan ze in het museum tegen het roze lijf lopen en wat meer is: u hoort ze ook constant op de achtergrond!

2. Een essaybundel over het varken

Ter gelegenheid van de tentoonstelling werd een essaybundel samengesteld. In *Hoge Hakken, Roze Billen. Een multidisciplinaire kijk op het varken* wordt vanuit verschillende disciplines naar het varken of naar de relatie mens-varken gekeken.

Dat de relatie tussen mens en varken wel van heel bijzondere aard is, getuigen de bijdragen van de auteurs die elk vanuit hun eigen vakgebied het varken in een specifiek licht stellen. Archeoloog Dr. Anton Eryvynck gaat terug tot de prehistorie en schetst de evolutie van het uitzicht van het varken alsook de wijze

waarop mens en varken tot aan het eind van de Middeleeuwen met elkaar samenleefden. De mens werd heer en

meester over dit dier; het wilde varken werd tot huisdier gemaakt en kreeg verschillende posities toegewezen afhanke-

lijk van de menselijke noden en verlangens. Het varken kreeg ook een speciale plaats in het culinaire spectrum en werd in het Romeinse rijk een teken van rijkdom. In de Middeleeuwen waren varkens niet alleen op het platteland in de kloosters aanwezig, maar ook in de steden waar het dier zijn taak als afvalopruimer volbracht. Hoe het varken in sprookjes, volks- en kinderliteratuur gestalte kreeg, kan de lezer ontdekken in de bijdrage van Dr. Harlinda Lox. Door Prof. Dr. Ryckeboer wordt het varken in een taalkundige context geplaatst. Patricia Beeckmans en Jo Steyaert bekijken vanuit de communicatiewetenschappen hoe het varken respectievelijk in de reclame en op het internet verschijnt. Het varken wordt immers in diverse reclamecampagnes ten tonele gevoerd en op het wereldwijde web zijn 'varkensites' overvloedig aanwezig. Ook vanuit psychoanalytisch oogpunt valt er heel wat te zeggen over het varken, meer bepaald over de ambivalente gevoelens van de mens ten aanzien van dit dier. In zijn essay toont Dr. Frédéric Declercq dat uitgerekend het varken de verhouding van de mens tot zijn seksualiteit symboliseert; een verhouding getekend door aantrekking en afkeer. Wijzelf verkenden in onze bijdrage de plaats van het varken in de volkscultuur. Dat het varken doorheen de tijd een belangrijke plaats heeft ingenomen in het Vlaamse volksleven mag blijken uit verschillende aspecten van deze volkscultuur waarin het dier een rol heeft gespeeld. Ter illustratie raken we hier enkele thema's aan.¹

3. Het varken in de Vlaamse volkscultuur

3.1. Het varken als voedselleverancier

Het varken was tot midden 20ste eeuw prominent aanwezig in het leven van de mens, zeker op het platteland. Economische en maatschappelijke veranderingen hebben er op korte tijd voor gezorgd dat levende varkens uit het zicht zijn verdwenen. Vandaag is de varkenskweek een industrietak geworden en leven varkens opgesloten tussen tralies en beton. Behalve mensen die beroeps halve met deze dieren in contact komen, blijven de anderen verstoken van elke kans om een varken in levende lijve te zien. Kinderen moeten vandaag naar de kinderboerderij om een varken van dichtbij te kunnen zien. Een bezoek aan een varkensstal is wegens de heersende veiligheidsmaatregelen voor besmettingsgevaar van varkensziekten zo goed als uitgesloten. Parallel aan deze veranderingen evolueerde ook de wijze waarop varkens door mensen worden gepercipieerd en de wijze waarop met deze dieren wordt omgegaan.

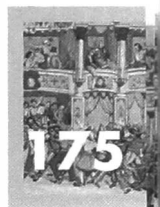
Tot voor vijftig jaar leefde het varken op het platteland naast de mens. Het slachten van varkens was steeds een feestelijke aangelegenheid. Naar aanleiding van dit gebeuren werd er kermis gehouden, in de volksmond 'pensenkermis' of 'trippenkermis' genoemd, waarbij de hele buurt van de partij was. Het slachten werd met heel wat rituelen omka-

derd waardoor het gebeuren iets sacraals kreeg. De varkensslachter trok meestal van hoeve tot hoeve en de slachting had op het erf zelf plaats. Het gebeurde echter ook dat in het dorp of in de stad voor het huis van de slachter het varken in het openbaar werd 'gekeeld', 'gebrand' en ten slotte 'geschreept', waarna het dier op een ladder werd opgehangen, opgesneden en van alle ingewanden werd ontdaan. Door het toebrengen van een steekwonde in de hals begon het dier dood te bloeden. Het bloed werd opvangen in een grote kom, waarmee dan overheerlijke bloedworsten, gehuld in een jasje van varkensdarmen, werden

gemaakt. Na het uitbloeden werden met lang stro de huidharen weggebrand en overgoten met kokend water, waarop alle haarresten van de geschroeide varkens met een varkenskrabber weggeschraapt werden. Het slachten van dieren was voor alle kinderen een grote attractie: *"Bij het slachten van een varken stonden ze te watertanden om een stukje van een zorgvuldig gereinigd oor, rauw te mogen oppeuzelen"*.² De slager en zijn helpers zongen ook varkensliedjes. Buren en aanverwanten die een handje toestaken, alsook de pastoor en onderwijzer kregen naderhand bij wijze van dank een stuk vlees mee naar huis,

(foto Archief Woordenboek van de Vlaamse Dialecten)

‘zende’ genaamd. ³ Het achteroverslaan van een welverdiende jenever luidde het einde van de werkzaamheden in. Vandaag wordt het varken in een mum van tijd doodgemaakt door middel van electrocutie en gebeurt de slachting op een steriele wijze in het slachthuis. Van rituelen is geen sprake meer. Zoals Anton Ervynck ook opmerkt in zijn essay kan voor veel mensen het vlees op hun bord aan de bomen hebben gegroeid. Omwille van de steeds grotere afstand tussen mens en dier, en in het bijzonder tot de doding van het dier, zijn mediabeelden naar aanleiding van de varkenspest en de dioxinecrisis zo schokkend voor veel mensen.

Eeuwenlang was het varken een soort levensverzekering. E. Mortier verwoordde die tijd treffend als volgt: *“(...) toen een varken als een bijna volwaardig gezinslid werd beschouwd, even likkebaardend gekoesterd als een rijke ongehuwde tante”*.⁴ Zonder het varken zouden veel mensen het in de vorige eeuw niet hebben overleefd. Het varken stelde de plattelandsmens in staat om de strenge wintermaanden te overleven. Gedurende de zomermaanden werd het varken met liefde vetgemest. Op het menu stonden meel, gekookte aardappelschillen en keukenafval. Voor het begin van de winter werd het ‘spaarvarken’ geledigd en het winterrantsoen opzij gelegd. Het eetbare afval dat niet verduurzaamd kon worden, werd onmiddellijk en feestelijk verorberd. Het eigenlijke vlees werd gezouten en in de kuip gelegd om daarna gedroogd en gerookt te worden. Het

varken was ook het dier met het hoogste economische rendement. ⁵ Het groeide heel snel en zette zijn voedsel zeer productief om in vlees en vet. Van kop tot staart, niets aan het varken ging verloren. Het varken was niet alleen vleesleverancier, maar leverde ook zijn haren (borstels en kwasten), beenderen (lijm en meel, kunstmestproductie), huid (leer), pezerik (gedroogd en gebruikt om raderen te smeren, bijvoorbeeld tandwielen in een molen) en blaas (tabakszakken, muziekinstrumenten zoals de rommelpot, alsook voor het afdekken van conservenpotten). Gedroogde varkensblazen, afgeboord met mooie linten, werden in vroegere tijden ook gebruikt als uithangbord voor tabakswinkels. Door het varkenoverschot en de daling van de prijs voor het varkensvlees als gevolg van de recente crisissen is het leven van de varkenskweker op dit moment niet meer zo rooskleurig.

3.2. Volksdevotie en -geloof

Niet alleen als voedselleverancier had het varken betekenis voor de mens, maar ook als religieus object vervulde het een rol. In oude religies werd het varken vaak als offerdier gebruikt. In de Griekse mythologie houdt het varken Demeter, de godin van de vruchtbaarheid, gezelschap. Het ‘heilige’ varken maakt deel uit van haar mysteriën. Tijdens feesten ter ere van de korengodin werd een varken geofferd en in een kloof geworpen. Ook bij dodenherdenkingen, landbouwfeesten en andere religieuze gebruiken

werden varkens geslacht; rituelen die vandaag nog in bepaalde vreemde culturen plaatsvinden.

Ook de Vlaamse volkscultuur getuigt van het religieuze en het ceremoniële dat hand in hand met het feestgebeuren gaat. In eerste instantie denken we aan de viering van Sint-Antonius op 17 januari die steeds werd gevolgd door een pensenkermis waaraan de hele dorpsgemeenschap deelnam. Na de offergang en de processieoptocht kwam het feestvarken op de plank, waarbij de bedevaarder de bekeringen zonder weerstand mocht ondergaan. Deze populaire volksheilige, meestal afgebeeld met een varken aan zijn zijde, werd in de loop der tijden de patroonheilige van gildes, armen, zieken, slaggers, borstelmakers en varkensboeren. Hij werd aanroepen tegen de pest en tegen het Antoniusvuur (ergotisme). Deze ziekte - in de volksmond 'vuur in het vlas' genoemd - werd veroorzaakt door schimmel op moederkoren. Gekend sinds de Middeleeuwen veroorzaakte deze parasiet collectieve intoxicaties als gevolg van het eten van besmet brood. Symptomen van deze ziekte waren convulsieve krampen, blazen op de huid en het afsterven van ledematen. Aanvallen gingen gepaard met heftige pijnen, angsten en hallucinaties. Deze ziekte teisterde Europa gedurende verschillende eeuwen en werd veroorzaakt door vergiftiging van de veldgewassen. De epidemieën namen pas af in de tweede helft van de 19de eeuw als gevolg van betere agrarische technieken en controle op de kwaliteit van het gewas.⁶

In Vlaanderen zijn er veel kerken en kapellen aan Antonius gewijd en geniet deze heilige een speciale verering. Eén van de belangrijkste en wellicht ook oudste bedevaartplaatsen is Borsbeke. Men ging er op 17 januari heen om bescherming of genezing te vragen tegen de vlekziekte bij de varkens, tegen zweren, boze geesten, pest en kwaadvuur. Na de mis gingen de bedevaarders de zegen afsmecken, richtten zich naar de zijbeuk waar driemaal rond het schrijn van de heilige werd gegaan en vervolgens driemaal rond de kerk. In het kerkgedeelte zat een lid van de kerkfabriek om kaarsen, litanieën, medailles en vaantjes te verkopen, die nadien in de stal van de dieren werden aangebracht. De tweede begankenis werd de laatste zondag van de oogstmaand gevierd met een noveen, de dag waarop het ook kermis was. Tot voor 1914 werden er in Borsbeke ex-voto's die varkens voorstelden, varkenskoppen en biggen geofferd. Ook Uitbergen was populair als bedevaartplaats "tegen het vliegende vuur en andere ziekten en kwalen van mensch en vee, alsook tegen den brand in het vlas". Andere plaatsen waar de verering van Antonius in Oost-Vlaanderen plaatsvond, waren onder meer Waasmunster-Dries, Herdersem, Berchem, Dikkele, Moortsele, Nukerke, Grimmige, Moerbeke-Waas, Okegem en Zarlardinghe. In bepaalde gemeenten is de devotie volledig verdwenen, in enkele andere zijn er nog vage overblijfselen te bespeuren en in enkele zeldzame gevallen worden de gebruiken nog op traditionele wijze in stand gehouden.

Ook in andere Vlaamse provincies zijn er kerken en kapellen aan Antonius gewijd en vinden er volksdevotionele praktijken plaats. We nemen er twee als voorbeeld. In Ingooigem (West-Vlaanderen) wordt deze traditie anno 1999 nog jaarlijks in eer gehouden. Stijn Streuvels, inwoner van dit stille dorpje, beschreef in zijn boek *Het uitzicht der dingen* (1906) op liederlijke wijze de gebeurtenissen rond het feest van Sint-Antonius, het feest van de ommegang. Dat de wijze waarop de dorpsgemeenschap naar dit feest toeleefde en beleefde, danig verschilt van de wijze waarop dit feest aan het eind van deze eeuw wordt gevierd, spreekt voor zich. Toch

menen we nog een zweem van authenticiteit te hebben ervaren toen we de winteromwegang in januari van dit jaar bijwoonden. Het feest van Sint-Antonius wordt er nog traditioneel én luisterrijk door de dorpsgemeenschap gevierd. Aan de vooravond worden de giften ingezameld bij feestelijk avondklokkengelui. De volgende ochtend verzamelen de dorpingen zich aan een dorpscafé waar de opstelling van de offerstoet gebeurt. Geslachte varkenskoppen zijn versierd met citroentjes, kruiden en kleurrijke strikjes. Kinderen zijn gekleed in bruine habijten en dragen in de optocht naar de kerk de levende offergaven zoals kippen, ganzen en konijnen. Ook de

(foto Ingooigem, Sint-Antonius, Ommegang, 17 januari 1999)

koninklijke fanfare, de plaatselijke maatschappijen en gilden, de geestelijkheid, de bolhoedheren van het bestuur Yvegem Sportief en deze uit Rollegem en de bedevaarders van Ingooigem en omliggende nemen aan de optocht deel. Na de eucharistieviering ter ere van Sint-Antonius worden aan het kerkportaal de offergiften per Amerikaans opbod verloot ten voordele van de kerk. De hoofdprijs is een groot geslacht varken. Na de prijsloting volgt de traditionele zwijntjeskermis met kaarting en teerlingbak. Iedereen is welkom om te genieten van 'gezellige en gezonde leute', zoals de uitnodigingsbrief van de geestelijkheid van het dorp aan de dorpsgenoten en bedevaarders ons verklapt. In Zoersel (Antwerpen) wordt de feestdag van Antonius ook nog steeds gevierd en is er een verkoop van offergiften. In tegenstelling tot Ingooigem zijn de offergaven voor Antonius niet langer meer levende dieren, varkenskoppen of geslachte varkens maar producten waarmee de jonge huismoeder de iets kan aanvangen zoals eieren, honing, fruit en speculaas.

De aanbidding van Sint - Antonius ging gepaard met ex-voto's in de vorm van varkens. Door het schenken van een nabootsing van het varken smeekte de landbouwer aan de godheid om het vee gezond te houden of om het te laten herstellen van een ziekte. ⁷ Tegen de varkensziekte en ziekten van de mens werden ook tal van afweermiddelen gebruikt. Het Antoniuswater en het Antoniusbrood werden beiden gebruikt tegen het Antoniusvuur. Het brood werd

gewijd op de feestdag van Antonius en nadien aan het vee gegeven teneinde het te beschermen tegen veeziekten. Helleborus viridis (wrangwortel), gebruikt als purgatief en als verzorgingsmiddel tegen huidziekten en roos, werd door landbouwers ook gebruikt tegen varkensziekten. In Brabant leefde de gewoonte om in geval van Antoniusvuur een stukje wortel van het groen nieskruid in het oor van het zieke varken te steken. Het wassen van varkens met kalkwater en het toedienen van mestpoelwater behoorden ook tot de mogelijke remedies tegen varkensziekten.

3.3. *Volksvermaak*

Varkens treffen we ook aan in oude Vlaamse kermissspelen. Een populair volksspel uit de 15de eeuw bestond erin dat binnen een omheining zavel werd gestort en varkens werden losgelaten. Geblinddoekten moesten proberen naar de varkens te slaan. ⁸ Het 'Zwijnslaan' bleek een ware publieke en sensationele attractie: "*Een zeer brutale vorm van vermaak waarbij naast dieren- ook mensenlevens gevaar liepen, was het 'zwijslaan'; een aantal blinden gewapend met een stok moesten trachten een zwijn dat tussen hen in liep, dood te slaan*". ⁹ Van het varkensknuppelen bestond ook volgende variant: een vetgemest varken werd aan een paal vastgebonden waarna geblinddoekte mannen korte, dikke stokken ernaar wierpen. Wie het vette varken doodsloeg won het. Dit barbaarse martelspel was een waar volksvermaak en lag in het verlengde

van het kat- en gansknuppelen en andere gelijkaardige kwelspelen.¹⁰ Een ander volksspel waarin varkens een rol spelen was de 'varkenskoers' of ook wel 'zeugejagen' genoemd, een spel dat alomtegenwoordig in de 19de eeuw in onze contreien nog goed bekend was. Een jong varken werd losgelaten nadat zijn staartje met bruine zeep werd ingestreken. De wedstrijddeelnemer die er in slaagde het beestje bij zijn staartje te pakken, kon het prijsvarken mee huiswaarts nemen. Heel waarschijnlijk ligt de oorsprong van het oude straatliedje 'Wie heeft dat varken (bis) Wie heeft dat var-

ken bij zijn staartje gehad?' in dit spel.¹¹ Ook in het hedendaagse kermisgebeuren treffen we onze roze vriend nog steeds aan. In Zwijnaarde worden sinds 1972 de Zwijntjesfeesten georganiseerd. Dit dorpsfeest met muzikale omlijsting, vuurwerk en avondmarkt stelt het varken gedurende een weekend in de kijker. Naast de Zwijntjesstoet is er de Zwijntjesworp (met plastieken varkentjes!) vanaf de kerktoren, een recente traditie die eigenlijk geen binding met het verleden van het dorp heeft, maar een uiting is van volkscultuur vandaag.

foto: Zeugejagen, uit : Volkskunde, 1963, nr. 1)

(foto: Terechtstelling van een varken, uit: Mangin, 1872)

3.4. Volksgerecht

Oude archieven verhalen eveneens over veroordelingen en straffen tegen varkens. Processen en veroordelingen tot de galg, het rad of de brandstapel zijn talrijk en vinden we terug vanaf de 10de eeuw. Dieren die verdacht werden van

verwondingen of moord werden als mensen behandeld, voor de vierschaar gedaagd en al dan niet veroordeeld. Een doodvonnis uit 1586 op de markt te Belle door de beul van Ieper verhaalt de veroordeling tot het rad van een varken dat een kind had gebeten en half opgegeten.¹² Ook in Brabant werd een veroordeling opgetekend in 1462: "(...) van eenen verkene te Sollenberge dwelc doet gebeten hadde Reynken Peurans kint Daer om dat tselve verken gericht waert metten zwerde in presentie van Lauwereyse (...)".¹³ Maar niet alleen de varkens werden aan de schandpaal genageld. Mensen die van sodomie werden verdacht, werden ook veroordeeld. Het volksgeloof liet er geen twijfel over bestaan: het bewijs van sodomie werd immers geleverd bij de geboorte van de biggetjes. Soms worden er biggetjes geboren met een slurfje (proboscis) in plaats van met een snuitje...

Deze en nog veel meer wetenswaardigheden over en rond het varken kan men ontdekken op de tentoonstelling en lezen in de essaybundel. Het boek telt 110 blz., is rijkelijk geïllustreerd en is te koop in het museum en in de Stadswinkel. Kostprijs: 500fr.

NOTEN

- 1 Voor een meer uitgebreide literatuur verwijzen we naar DHAENE (S.). De Triomf van het Varken. In: *Hoge hakken, Roze Billen, een multidisciplinaire kijk op het varken*. Gent, Museum voor Volkskunde, 1999, p. 10-25.

VERSCHUERE (R.). *Doorheen het leven en nog omtrent Stijn Streuvels*. Ingooigem, 1978, p. 41.

'*T is al vant vercken*. Catalogus tentoonstelling. Herdersem, Heemkundige Kring de Faluintjes, 1993, p. 15

MORTIER (E.). Alle vlees moet weer vergaan. In: *Bijlage 20 jaar De Morgen*, p. 136-138.

'*T is al vant vercken...*, p. 10.

LUYENDIJK-ELSHOUT (A.M.). Antoniusvuur en kriebelziekte. *Organorama*, 3, 's-Hertogenbosch, 1983.

BORN (W.). Heiligen als helpers bij ziekte. *Ciba-Tijdschrift*, Bazel, juli 1947, nr. 25.

MEULEMANS (A.). Het benuttigen van archieffondsen voor volkskundige doeleinden. *Volkskunde*, 72 (1971), p. 130-135.

9 GEERTS (K.). *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*. Brugge, 1987, p. 33.

10 SACRE (M.) en DE CORT (A.). *Volksspelen en volksvermaken in Vlaamsch-België*. Merchtem, 1925, p. 123-125.

11 LAMBRECHTS (A.). Een naklank van het varkensknuppelen. *Volkskunde*, 1963, nr. 1, p. 20-24.

12 VEYS (J.). Veroordelen en straffen van dieren in vroegere tijden. *Bachte de kupe*, 1980, nr. 3, p. 70-71.

13 T. Uit de prondelschuif. Veroordeling van een .. varken in 1462 te Huizingen (Brabant). *Eigen Schoon en de Brabander*, 1935, nr. 5, p. 381